THE CHURCH OF SAINT GEORGE OF THE GEORGIANS AT TREBIZOND: IDENTIFICATION AND LOCATION

წმინდა გიორგის ქართველთა ეკლესია ტრაპიზონში: იდენტიფიცირება და მდებარეობა

Trabzon'daki Aziz Giorgi Gürcü Kilisesi: Tanımlama ve Yer Tespiti[1]

BAKUR GOGOKHIA

PhD in History
Lazeti Research Centre
310 Rustaveli St., Zugdidi, 2100, Georgia
+995 599 05 48 59
lazcentre@gmail.com
ORCID: 0009-0004-2317-6778

Abstract

The article examines an account by the French author Julien Bordier from 1609, which documents the existence of a church under Georgian ownership within the fortified city of Trebizond (Trabzon). According to him, the church was dedicated to Saint George and had previously been under Roman Catholic possession. Beyond the narrative description, the Georgian Church of Saint George – or more accurately, the ecclesiastical complex consisting of a church, bell tower, tower, and auxiliary structures – is also depicted on the city plan compiled by Bordier himself.

To date, this account has not been analyzed within Georgian scholarly circles. In the case of foreign scholarship, although Bordier's testimony has been known to some extent since 1935, it has not been subjected to detailed study. The fairly simple reasons cited for this include the church's otherwise unknown status and the assumption that the existence of a Georgian – or simply, a Christian – church in Ottoman Trebizond at the beginning of the seventeenth century was inherently unlikely. Skepticism toward the subject and the lack of scholarly attention have also been significantly shaped by a prevailing stereotypical notion that Georgian ecclesiastical activity had never taken place in Trebizond or, more broadly, in the historical Lazeti (Lazistan; or in other words Chaneti) region, which almost corresponds to the Pontus.

The present study sets out to undertake a careful examination and analysis of Bordier's account. We contend that this inquiry has revealed significant facts and circumstances that contribute to the

[1] This research has been supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG), within the framework of the ongoing project "The Georgian Monasteries of Trebizond" (HE-22-647), implemented by the Lazeti Research Centre.

კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით, ლაზეთის კვლევის ცენტრის მიმდინარე პროექტის – „ტრაპიზონის ქართული მონასტრები" (HE-22-647) – ფარგლებში.

Bu makale Gürcistan Şota Rustaveli Ulusal Bilim Vakfı'nın desteğiyle, Lazeti Araştırma Merkezi'nin devam eden projesi ("Trabzon'daki Gürcü Manastırları", HE-22-647) kapsamında sunulmuştur.

identification of the Georgian church and clarification of its location. These findings, we believe, will both enhance understanding of the historical topography of Trebizond and advance the study of Georgian and Georgian-related cultural heritage in the region, underscoring the necessity for further research in this field.

Keywords: Trebizond; Georgian church; Saint George Church; 17th century; Identification; Location; Julien Bordier.

ბაკურ გოგოხია

ისტორიის დოქტორი
ლაზეთის კვლევის ცენტრი
ზუგდიდი, 2100, რუსთაველის ქ. №310, საქართველო
lazcentre@gmail.com
ORCID: 0009-0004-2317-6778

აბსტრაქტი

სტატიაში საუბარია ფრანგი ავტორის ჟულიენ ბორდიეს 1609 წლის ერთ ცნობაზე, რომლის მიხედვითაც ტრაპიზონში, გამაგრებული ქალაქის შიგნით დამოწმებულია იმხანად ქართველთა მფლობელობაში მოქმედი ეკლესია. ავტორის მტკიცებით, ეკლესია წმინდა გიორგის სახელობისა ყოფილა და ის მანამდე კათოლიკეებს სჭერიათ. ნარატიული ცნობის გარდა, წმინდა გიორგის ქართველთა ეკლესია, უფრო სწორი იქნება, თუ ვიტყვით – საეკლესიო კომპლექსი ტაძრით, სამრეკლოთი, კოშკითა და დამხმარე ნაგებობით, ასევე დატანილია ავტორისავე მიერ შედგენილ ქალაქის გეგმაზე. ქართულ სამეცნიერო წრეებში ხსენებული ცნობა აქამდე არ განუხილავთ. რაც შეეხება უცხოელ მეცნიერებს, თვითმხილველი ფრანგი დიპლომატის ეს კონკრეტული ცნობა დაწვრილებითი შესწავლის საგანი არ გამხდარა, მიუხედავად იმისა, რომ წყარო მეტ-ნაკლებად ცნობილია 1935 წლიდან. საამისოდ სახელდებოდა მარტივი მიზეზები – რომ ეკლესია სხვამხრივ უცნობი იყო, ანაც XVII საუკუნის დასაწყისში ოსმალურ ტრაპიზონში ქართული და, ზოგადად, ქრისტიანული ეკლესია ნაკლებ სავარაუდო იყო. საკითხისადმი სკეპტიკური მიდგომა და უყურადღებობა ასევე მნიშვნელოვნად იყო განპირობებული არსებული ერთგვარი სტერეოტიპული წინასწარგანწყობით, რომ ტრაპიზონში და, ზოგადად, ჭანეთში (ლაზეთში) ქართულ ეკლესიას არასდროს უმოქმედია.

წინამდებარე კვლევით მიზნად დავისახეთ ბორდიეს კონკრეტული ცნობების ყურადღებით შესწავლა და ანალიზი. ყოველივე ამან, მიგვაჩნია, რომ საგულისხმო ფაქტები და გარემოებები გამოკვეთა ქართველთა ეკლესიის იდენტიფიცირებისა და მისი მდებარეობის გარკვევის მხრივ. აღნიშნული შედეგები ხელს შეუწყობს ტრაპიზონის ისტორიულ ტოპოგრაფიაში უკეთ გარკვევას, ერთი მხრივ, და, მეორე მხრივ, წინ წასწევს ამ მხარეში ქართული თუ ქართულთან დაკავშირებული კულტურული მემკვიდრეობის კვლევის საკითხსა და თავად ასეთი კვლევების წარმოების საჭიროებას.

საკვანძო სიტყვები: ტრაპიზონი; ქართული ეკლესია; წმინდა გიორგის ეკლესია; XVII საუკუნე; იდენტიფიკაცია; მდებარეობა; ჟულიენ ბორდიე.

BAKUR GOGOKHİA

Tarih Doktoru
Lazeti Araştırma Merkezi
Rustaveli Sk. №310, 2100, Zugdidi, Gürcistan
+995 599 05 48 59
lazcentre@gmail.com
ORCID: 0009-0004-2317-6778

Özet

Makalede, Fransız yazar Julien Bordier'e ait olan 1609 tarihli bir kayıt uzerinde incelenmiştir. Bu bilgiye göre, o dönemde Gürcülerin mülkiyetinde ve yönetiminde faaliyet gösteren bir kilise, surlarla çevrili Trabzon kenti içinde bulunmaktaydı. Bordier'nin ifadesine göre, söz konusu Aziz Giorgi adını taşıyan kilise, daha önce Katoliklerin elindeydi. Yazılı anlatımın yanı sıra, *Aziz Giorgi Gürcü Kilisesi* – daha doğru bir ifadeyle, kilise, çan kulesi, gözetleme kulesi ve yardımcı yapılardan oluşan bir dini kompleks – Bordier tarafından hazırlanmış şehir planında da gösterilmiştir.

Söz konusu kayıt, bugüne dek Gürcü akademik çevrelerinde ele alınmamıştır. Yabancı araştırmacılar açısından bakıldığında ise, bu Fransız diplomatın doğrudan gözlemlerine dayanan bilgi 1935 yılından itibaren az çok biliniyor olmasına rağmen, detaylı bir inceleme konusu olmamıştır. Bunun nedeni basitti; kilisenin başka kaynaklarda bulunmaması ya da XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı dönemi Trabzon'unda faaliyette bulunan Gürcü kilisesi veya genel anlamda Hristiyan ibadethnesinin var olmasının düşük bir ihtimal olarak değerlendirilmesi neden gösterilmiştir. Konuya yönelik şüpheci yaklaşım ve ilgisizlik, ayrıca Trabzon'da ve genel olarak tarihsel Lazistan (diğer adıyla Çanet veya Tzanit) bölgesinde hiçbir zaman Gürcü kiliselerinin faaliyet göstermediğine dair mevcut olan belli bir tür kalıplaşmış önyargının etkisiyle de önemli ölçüde şekillenmiştir.

Çalışmamızın hedefi, Bordier'in aktardığı söz konusu bilgileri detaylı inceleme ve tahlilidir. Kanaatimizce, bu araştırma Gürcü kilisesinin kimliğinin tespit edilmesi ve yerinin belirlenmesi açısından dikkate değer bulgu ve koşulları ortaya koymuştur. Elde edilen sonuçlar, bir yandan Trabzon'un tarihsel topoğrafyasının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak, diğer yandan ise bu bölgede Gürcü veya Gürcü kültürel mirasıyla bağlantılı araştırmaların ilerletilmesine ve bu tür çalışmaların gerekliliğinin vurgulanmasına hizmet edecektir.

Anahtar kelimeler: Trabzon; Gürcü Kilisesi; Aziz Giorgi Kilisesi; XVII yüzyıl; Tanımlama; Yer Tespiti; Julien Bordier.

Giriş

Trabzon, Türkiye'nin Karadeniz kıyısında, tarihsel Lazistan bölgesinin orta kısmında yer alan önemli bir kenttir. Kilise teşkilatı bakımından Konstantinopolis Patrikhanesine (Fener Rum Patrikhanesine) bağlı bulunmaktaydı. Bölgede Hristiyanlığın yayılmasından itibaren, 1922 yılında Metropolit Hrisantos'un

Yunanistan'a kaçışına dek Gürcü Patrikhanesi'nin Trabzon Metropolitliği ve genel olarak Lazistan ve Haldia[2] bölgeleri ile özellikle sıkı ilişkileri devam etmiştir.

Trabzon Metropolitliğine bağlı kiliseler, manastırlar ve eğitim kurumlarının faaliyetleri, dönemin Türkiye ve Yunanistan'ı arasındaki yoğun siyasi gerilimlerin sonucunda büyük zarar görmüş, bu süreçte hem yerel halk olan ve zamanla Helenleşmiş / Rumlaşmış (Rumca konuşur hâle gelmiş ve bizim zamanımızda siyasi sebeplerle "Pontuslu Rumlar" olarak adlandırılmış) Laz-Çan-Halt[3] kökenli nüfus ile hem de aslen Yunanistan, Balkanlar ve Batı Anadolu'dan bölgeye yerleşmiş Yunanlar ve diğer kökenliler de etkilenmiştir. 1923 yılına gelindiğinde, Trabzon'da faal olan tek bir Ortodoks ibadethane dahi kalmamıştı. Bir dönemler canlı birer ruhani merkez olan Rum Ortodoks kilise ve manastırlarının bir kısmı camiye dönüştürülmüş, bir kısmı depo, ahır veya erzak ambarı olarak kullanılmış, en şanssız olanları ise çeşitli "resmî" gerekçelerle tamamen yıkılmıştır. Günümüzde kentte faal olan tek Hristiyan kilisesi, 1869–1874 yılları arasında inşa edilen, Meryem Ana'ya adanmış *Katolik Santa Maria Kilisesi*'dir. Bu kilise, o dönemde Rus İmparatorluğu tarafından guberniyalar hâlinde yönetilen Gürcistan'dan sürgün edilen Kapusen tarikatı mensupları için inşa edilmiştir (de Obaldia, 2019: 1-2, 7-8, 14).

Rum Ortodoks Kilisesi'nin yanı sıra, farklı dönemlerde Katolik ve Ermeni Gregoryen kiliseleri de Trabzon'da kendi ibadet yerlerine, manastırlarına ve eğitim kurumlarına sahip olmuşlardır. Bu bağlamda, Trabzon'da Gürcü Ortodoks dinî merkezlerinin varlığı da doğal ve beklenir bir durum olarak görülmelidir. Yakın ve uzak komşu devletlerde faaliyet gösteren Gürcü manastır merkezleri, sadece dini değil, aynı zamanda siyasi, kültürel-eğitsel ve ekonomik ilişkilerde de önemli roller üstlenmişlerdir. Ancak Trabzon'daki Gürcü kilise ve manastırlarıyla ilgili tarihî bilgiler oldukça sınırlıdır. Mevcut kaynaklar yalnızca dağınık ve yüzeysel bilgiler sunmakta, sistematik bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bir yandan, zaten sınırlı sayıda günümüze ulaşmış kaynaklara karşı tam bir ilgisizlik; diğer yandan ise, bölgenin Hristiyan geçmişine dair araştırmalarda yalnızca diğer kiliselerle ilgili konuların ön planda tutulması, Gürcü temalı meseleleri gölgede bırakmaktadır. Üstelik bu alanda bugüne dek herhangi bir araştırma konusu dahi gündeme getirilmemiştir – ki bu durum, ne kadar şaşırtıcı olsa da, Gürcü akademik çevreleri açısından bile geçerlidir. Tüm bu durumlar, burada Gürcü kilisesine dair araştırılacak bir şey bulunmadığı yönünde bir tür stereotipik önyargının oluşmasına yol açmaktadır. Oysa, tarihi Lazistan'daki, belgesel olarak doğrulanmış ve en eskilerden biri – hatta muhtemelen en eski – manastırlardan biri Gürcülere aittir: Trabzon'daki *Aziz Foka Gürcü Manastırı*. Bu manastır, Bizans İmparatoru II. Basileios Bulgaroktonos'un 979/980 yılına ait Hrisobullos Logosunda açıkça anılmaktadır. Bu bilgi ise 1059 (ya da 1074) yılına ait yargıç Leon'un belgesine dahil edilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz: Actes d'Iviron, 1990: 80-87).

Bu durum, sadece Gürcü dinî mirası açısından değil, aynı zamanda Trabzon'un genel tarihi ve topografyasının anlaşılması açısından da ciddi bir eksiklik oluşturmaktadır.

Bu araştırmalardaki boşluk, hem mevcut tarihî kaynakların yetersizliği hem de günümüze ulaşan sınırlı bilgilerin değerlendirilmemesi veya göz ardı edilmesi gibi nedenlere dayanmaktadır. Bu bağlamda yapılan önceki değerlendirmelerin, tarihî gerçeklikten uzak ve aceleci olma ihtimali muhakkak dikkate alınmalıdır.

Trabzon'da faaliyette bulunmuş bir Gürcü kilisesine dair dikkate değer bir kayıt, XVI-XVII. yüzyıllarda yaşamış Fransız diplomat Julien Bordier tarafından sunulmaktadır. Ancak bu kayıt, bugüne dek gerektiği şekilde ayrıntılı bir akademik inceleme amacıyla kimse tarafından alınmamıştır.

---

[2] Haldia (veya Kaldia), dar anlamda esas olarak günümüz Gümüşhane ili sınırlarını ifade eder. Ancak tarihsel bağlamda, özellikle siyasi ve idari açılardan, Karadeniz kıyı bölgelerini de kapsıyordu.

[3] Halt (veya Hald, Kald), esasen günümüz Gümüşhane ili sınırları içerisinde yaşayan yerli Çan (Tzan) halkını ifade eden tarihî bir etnonymdir.

Yöntem

Bu çalışmada belirlenen araştırma hedeflerine ulaşmak amacıyla, konuya uygun geleneksel ve deneyimle doğrulanmış yöntemler kullanılmıştır. Uygulanacak yöntemler hem teorik hem de pratik niteliktedir. Özellikle şu yöntemler kullanılmıştır; tarihî kaynakların ve literatürün analizi ve işlenmesi yöntemi, arşiv materyallerinin işlenmesi yöntemi, ikincil analiz yöntemi, tarihî-karşılaştırmalı analiz yöntemi, retrospektif yöntem, kompleks-intensif yöntem, görsel gözlem ve kayıt (fiksasyon) yöntemi, betimleyici yöntem uygulanacaktır.

Bulgular ve Tartışma

1604'te Fransa Kralı IV. Henri (hd. 1589–1610) tarafından Levant'a yeni büyükelçi olarak Salagnac Baronu Jean de Gontaut'yu (1553–1610) atanmıştır. 1605'te Baron, İstanbul'a, Sultan I. Ahmed'in (1603–1617) sarayına ulaştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyükelçiliği sırasında barona, silahdar (écuyer) Julien Bordier de eşlik ediyordu. 1609 yılında Bordier, patronundan uzun zamandır beklediği Trabzon'a gitme iznini aldı. Büyükelçi ise İstanbul'da kaldı (Bordier, 1888: 117) ve bir yıl sonra, 1610 yılında orada vefat etti. Bordier ise, aldığı izinle sevinç içinde, 1609 yılı 9 Mayıs Cumartesi günü Tophane'den deniz yoluyla Trabzon'a doğru yola çıktı ve 15 Haziran Pazartesi sabahı varış noktasına ulaştı (Bordier, 1935: 117).

Bordier, uzun doğu seyahatini «Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier, écuyer de Jean de Gontaut, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople (1604–1612)» başlıklı geniş bir raporda kaleme almıştır. 305 × 210 mm ölçülerinde kağıda yazılmış, 761 folyodan oluşan ve sarı deri ciltli bu el yazması, Français 18076 (eski kayıtta: Saint-Germain français 1429) numarası altında Paris'te, Fransa Ulusal Kütüphanesi'nin El Yazmaları Bölümünde muhafaza edilmektedir. Araştırmada, yazarın orijinal el yazmasının yanı sıra, Trabzon ile ilgili beşinci kitabın bir bölümünü de esas aldığımı önceden belirtmek isteriz. Söz konusu bölüm, 1935 yılında Metropolit Hrisantos tarafından «Αρχείον Πόντου» dergisinin 6. sayısında (s. 86–158) yayımlanmıştır.

Araştırma konusu açısından Bordier'nin bu raporu özellikle dikkat çekicidir; zira yazar, 1600'lü yılların Trabzon'unda, şehir surlarının içinde Gürcüler tarafından yönetilen Aziz Giorgi'ye adanmış bir kilisenin varlığını – hem anlatısında hem de eklediği görsel malzemede (şehir planında) – okuyucuya aktarmaktadır.

Bordier, beşinci kitabın beşinci ve altıncı bölümlerinde Trabzon'u detaylı bir şekilde tasvir eder: şehrin coğrafi konumunu, doğasını, tarihini, nüfusunu, kentsel yaşamını ve yapıları anlatır. Bu geniş betimlemeye, yukarıda belirtildiği gibi, yazar tarafından hazırlanmış bir şehir planı da eşlik eder (Görsel 1); bu plan, el yazmasının f. 264v ve f. 265r sayfaları arasına yerleştirilmiştir. Trabzon'un güzelliğinden büyülenen ve Türkler tarafından şehrin eski görünümünün değişmesinden ötürü hüzünlenen Fransız seyyah, Trabzon'un ihtişamını mümkün olduğunca kağıda aktarmayı amaçlamıştır (Bordier, 1609: f. 335v– f. 336r; Bordier, 1935: 125–126). Bu plan, günümüze ulaşmış Trabzon şehir planları arasında en eskisi olarak kabul edilmektedir.

Bordier'nin Trabzon ve Gürcü-Trabzon ilişkilerine dair birçok kaydı arasında, özellikle şehirdeki kiliseler üzerine anlatımı ve söz konusu şehir planı dikkat çekicidir. Okuyucuya, el yazmasının f. 339v sayfadan alınmış bu bölümü, orijinal Fransızca metin ve Türkçe çevirisiyle birlikte sunuyoruz:

«Par la ville y avoit anciennemant plusieurs Eglises et chapelles Grecques, Romaines et Arméniennes, dont les Turcs se sont servis de mosquées, et autres ont esté démolies pour leur comodité, encor maintenant y en a il quelque une dentiére, comme celle de St George, qui se voit a la lettre *g*, que les Géorgiens possedent, en apsence des Catholiques romains qui lont fondée» (Bordier, 1609: f. 339v; Bordier, 1935: 133).

"Eskiden şehirde birçok Rum, Katolik ve Ermeni kilise ve şapeli bulunmaktaydı; bunların bazılarını Türkler cami olarak kullanıyor, diğerlerini ise kendi ihtiyaçlarına göre yıkıyorlardı. Ancak bazıları hâlen olduğu gibi ayakta kalmıştı; bunlardan biri, *g* harfiyle gösterilen ve kurucuları olan Katoliklerin yokluğu nedeniyle Gürcülerin sahip çıktığı Aziz Giorgi kilisesidir."

Bordier bunu belirtilerek kendi planını kastetmektedir. Gerçekten de, söz konusu planda – bizim örneğimizde kentin iç kalesi içinde – çeşitli harflerle farklı yapılar işaretlenmiştir. Bu yapılar arasında, kale alanının neredeyse tam ortasında, oldukça dikkat çekici bir konumda, *g* harfiyle işaretlenmiş geniş bir kompleks de bulunmaktadır. Bu kompleks, beş veya altı ayrı birimden oluşmaktadır: Bazilikal tarzda bir ana kilise, yüksek ve iki katlı bir çan kulesi (konik biçimli bir kubbesi bulunmakta; görünüşü Ayasofya'nın çan kulesine benzemektedir), iki katlı, oldukça geniş, yuvarlağımsı formda ve mazgallı bir kule ve ayrı konumda duran iki ya da üç tek katlı yapı (Görsel 2). Bu yapılardan biri daha küçük boyutludur. İki yapı demek mümkündür; eğer çan kulesi ile kule arasında yer alan ve bir tür revaklı kapı gibi görünen yapıyı da kilisenin bir parçası – özellikle de kapalı avlulu giriş bölümü – olarak değerlendirirsek, bu durum Trabzon ve Gürcü mimarisinde sıkça rastlanan fakat Bizans mimarisinde alışılmadık bir özelliktir. Bu çizime dayanacak olursak, söz konusu kilisenin yapısal biçimi, Trabzon'daki *Hrisokefalos Kilisesi*'nin (bügünkü *Ortahisar Fatih Camii*) bazilikal ana yapısını ve özellikle de tarihsel Tao bölgesindeki *Parhali (Barhal)* ve *Othta Eklesia (Dört Kilise)* Gürcü bazilikalarının mimari özelliklerini anımsatmaktadır.

Kuleye göre sol tarafta, köşe konumunda bulunan yapının çatısında bir baca benzeri bir unsurun yer aldığı da fark edilmektedir. Ayrıca, bu iki veya üç küçük yapıya benzer yapıların İç Kale'de Anthony Bryer ve Judith Herrin tarafından fotoğrafla belgelenmiş olması da dikkat çekicidir (Görsel 3)[4]. Bazilikanın ve çan kulesinin üzerinde haçlar bulunmaktadır. Kompleksin üzerine, *g* harfinin ve yakındaki ağaç figürlerinin üst kısmına, uygun bir açıklama da eklenmiştir: "St George" (Görsel 2).

Yukarıda anılan Bordier'nin bu bilgileri, daha önce de belirttiğimiz gibi, günümüze kadar ayrıntılı bir incelemenin konusu olmamıştır. Buna bağlı olarak, Aziz Giorgi'ye adanmış Gürcü kilisesinin doğru bir şekilde kimliklendirilmesi de henüz gerçekleştirilmemiştir.

Farklı zamanlarda bu kilise konusun kısaca veya yetersiz şekilde Metropolit Hrisantos, Anthony Bryer, David Winfield ve Parisatis Papadopoulou-Symeonidou değinmişlerdir.

Metropolit Hrisantos, Bordier'nin raporunun kendi yayımladığı bölümünde, Fransız yazarın Gürcü kilisesine dair bilgisini yorumlarken bir dipnotta şöyle yazmaktadır: «Καὶ ὁ ναὸς οὗτος ἄγνωστος ἡμῖν ἐξ ἄλλων πηγῶν, οὐδὲ ἐσώξετο κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν τοιοῦτος ναός» ("Bu kilise diğer kaynaklardan bizce bilinmemektedir ve zamanımıza böyle bir kilise de korunarak ulaşmamıştır") (Bordier, 1935: 133, not 1). Metropolit Hrisantos, bu 1609 tarihli bilgiyi kendi hacimli monografyası olan «Η Εκκλησία Τραπεζούντος» adlı eserine dâhil etmemiş ya da bunu gerekli görmemiştir.

[4] Saygıdeğer araştırmacılar tarafından fotoğraflanan yapıların doğrudan Bordier'nin şehirde bulunduğu döneme ait olduğunu iddia etmekten uzağım ve böyle bir savunmaya girişmeyi de düşünmüyorum. Ancak, üslup açısından, ve muhtemelen orantı ile ölçek bakımından da, Bordier'nin XVII. yüzyılın başlarında çizdiği yapılar ile günümüzde çekilmiş fotoğraflarda görülen yapılar arasında son derece dikkat çekici bir benzerlik bulunmaktadır. Bu durum, Trabzon'da bu tür yapıların gelenekselleşmiş bir mimari tarzı yansıttığına işaret edebilir.

Metropolit Hrisantos'un bu notunun, kilisenin kimliklendirilmesine yönelik ciddi bir değerlendirme teşkil etmediği göz önünde bulundurularak, sözü daha önce anılan diğer yazarların görüşlerinin tartışılmasına devam etmek uygun olacaktır.

Bryer ve Winfield, 1985 yılında yayımladıkları ünlü monografi "The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos" adlı eserlerinde, bu kiliseye ve Bordier'nin kaydına kısaca değinmektedirler. Burada, Trabzon'daki kiliselerin genel değerlendirmesi sırasında, *Aziz Giorgi Kilisesi*'ni 81 numara ile listelemişlerdir. Kilisenin konumuna ilişkin olarak şu açıklamayı yapmaktadırlar: "Bordier'nin kafa karıştırıcı planında, yapının, hem İç Kale hem de Orta Hisar olabilecek bir bölgede işaretlendiği görülmektedir". Kilisenin tarihi hakkında ise şu bilgiyi vermektedirler: "1609 yılında Bordier, klerestorium ve kule içeren bazilika biçimli bir yapının, önceden Katolik kilisesi olduğunu, ancak o dönemde Gürcülerin elinde bulunduğunu iddia etmekteydi. Ne bu Aziz George Kilisesi, ne de bir Gürcü kilisesi başka herhangi bir kaynak tarafından doğrulanmamaktadır. Şehir surlarının içinde, Trabzon İmparatorluğu döneminde Katolik bir kilisenin varlığı da, Osmanlı döneminde Gürcü (ya da genel olarak Hristiyan) bir kilisenin bulunması da esasen pek olası değildir." (Bryer, Winfield, 1985: 225). Bu kısa değerlendirmeyle yazarlar, söz konusu kilisenin meselesini fiilen açık bırakmakta, onu diğer bilinen kiliselerle kesin bir şekilde özdeşleştirememektedirler.

Saygıdeğer araştırmacıların, az önce de belirttiğim gibi, Gürcü kilisesinin konumunun hem İç Kale hem de Orta Hisar olabileceğini ifade ettiklerini görmekteyiz. Ne var ki, Bordier'nin çizmiş olduğu şehir planı ile bizzat kendi açıklamalarına yüzeysel bir bakış dahi, bu hususta herhangi bir belirsizlik veya tereddüde mahal olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Planda, İç Kale (diğer adlarıyla *Kule*, *Yukarı Hisar*; Bryer ve Winfield'ın haritasında, 41 numarada: *Citadel*; Bordier tarafından ise sadece *Chasteau* "kale" olarak adlandırılmıştır, burada Paşa'nın ikamet ettiği belirtilmektedir: «En ce Chasteau le Pacha faict sa demeure»), Paşa'nın ikametgâhı, garnizonu (*o* harfiyle işaretlenmiş), camisi (*p* harfiyle) ve İç Kale'ye ait bilinen kuleler ile kapılarla birlikte, kale kompleksinin geri kalan kısmından ayrılmış olarak, planın sol tarafında ve *b* harfiyle işaretlenmiş şekilde yer almaktadır («[...] et le chasteau du *b*»). Bu suretle, müstahkem şehrin – yani İç kale kısmında – *Aziz Giorgi Kilisesi*'nin yer almadığı açık ve kesin bir şekilde anlaşılmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bordier'nin Gürcü kilisesine dair verdiği bilgi üzerinde Parysatis Papadopoulou-Symeonidou da durmuştur. Ancak o, Fransız yazarın Orta Hisarda gösterdiği kiliseyi, neden olduğu tam anlaşılamayan bir şekilde, şehrin müstahkem bölümünün dışında aramaktadır. Daha doğrusu, kendi araştırma ilgi alanına giren *Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Κουρτζίας*'ı (Kurcia'nın Aziz Giorgi), Bordier'nin Orta Hisarda işaret ettiği *Aziz Giorgi Kilisesi* ile özdeşleştirmektedir (Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, 2011: 181). Oysa Papadopoulou-Symeonidou'nun 2007 yılında bir Türk dostuyla birlikte uzaktan gözlemlediği bu kilise kalıntısı, surların dışında, doğudaki (Kuzgundere, Tabakhane) vadisinin öbür tarafında, yani şehrin doğu kesiminde yer almaktadır. Saygıdeğer araştırmacının incelediği bu noktada, Bordier'nin planında *m* harfiyle bir çeşme işaretlenmiştir ve burada bilinen *Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Κουρτζίας*'ın kutsal su kaynağı (ayazma) yer almaktadır. Bryer ve Winfield de bu alanı 85 numara ile incelemişlerdir (Bryer, Winfield, 1985: 226). Dolayısıyla, bu kilisenin – adlarında Aziz Giorgi'nin geçmesi dışında – Bordier'nin Orta Hisarin batı kesiminde işaretlemiş olduğu kilise ile herhangi bir doğrudan bağı bulunmamaktadır. Kiliselerin özdeşleştirilmesinde yalnızca Aziz Giorgi adının yeterli olması söz konusu değildir.

Bununla birlikte, Papadopoulou-Symeonidou'nun *Kurcia'nın Aziz Giorgi Kilisesi*'ni aynı zamanda *Limnialı Aziz Giorgi* (Bryer ve Winfield'ın 83 numaralı kaydı: *St. George of the Limnians*; Ἅγιος Γεώργιος τοῦ καλουμένου Λιμνιώτου) ile de özdeşleştirmesi dikkat çekicidir. Araştırmacı, vadideki kilisenin adının, Orta Hisar ile İç Kale arasında yer alan *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı*'ndan kaynaklandığını düşünmektedir (Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, 2011: 181-182).

Burada da, diğer bazı hususların yanı sıra, bir dikkatsizlik sonucu önemli bir hata yapılmaktadır: Eğer *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı* adını, surların dışındaki, vadinin karşı yakasında, nehir kenarında bulunan bir kiliseden almış olsaydı, o zaman bu kilisenin adı da "Limnialı Aziz Giorgi" olmalıydı, "Kurcia'nın Aziz Giorgi'si" değil. Tersine, eğer *Kurcia'nın Aziz Giorgi Kilisesi* bu kapıya adını vermiş olsaydı, kapının da "Kurcia'nın Aziz Giorgi Kapısı" olarak adlandırılması gerekirdi.

Oysa mevcut tüm kaynaklarda vadideki kilise sadece *Κουρτζίας* veya onun varyasyonlarıyla anılmaktadır; kapı ise yalnızca *Γεώργιος ὁ Λιμνιώτης* (Limnialı Aziz Giorgi) adıyla geçmektedir. Dolayısıyla, bu iki adın farklı dönemlerde birbirinin yerine kullanıldığına dair bir örnek bilinmemektedir.

Burada tekrar belirtmeliyiz ki, saygıdeğer araştırmacı, Bordier'nin bu kilisenin o dönemde Gürcüler tarafından sahiplenildiğine dair özel bilgiyi gözünden kaçırmıştır.

Genel olarak bakıldığında, onun sonuçları ve yaptığı bağlantılar, ciddi düzeyde maddi hatalar ve tutarsızlıklar içermektedir.

Bilim camiasında bu kilise hakkında ortaya atılmış görüşler yukarıda belirtilenlerle sınırlı kalmaktadır. Biz de, istemeden de olsa, bu özel meseleye dair sözlerimizi burada sonlandırıyor ve kilisenin kimliklendirilmesi ile yerinin belirlenmesi konusundaki anlatımı kendi görüşlerimiz doğrultusunda sürdürmeyi amaçlıyoruz.

Bordier'nin planına göre, Orta Hisarı'nda, batı surlarına doğrudan ya da yakın bir konumda, iki katlı bir kuleyle birlikte tasvir edilen kilisenin kimliklendirilmesinde, bir araştırmacının, Orta Hisarı'n güneybatı köşesinde günümüze ulaşan ilginç bir yapıyı – bir kuleyi – hatırlamaması güçtür (Görseller 4, 5, 6).

Bu yapı, burada İç Kale'nin kuzeybatı köşesi ile orta kalenin güneybatı köşesinin birleşim noktasını oluşturmaktadır; batıdaki vadiye bakan bir burç niteliğindedir. Daha doğru bir ifadeyle, geçmişte bu vadinin manzarasına hakimdi; zira günümüzde bu kulenin yalnızca birinci katına ait kalıntılar ayakta kalmıştır.

Bir kez daha hatırlatmak isterim ki, Fransız yazar tarafından işaretlenen kule, Orta Hisar'da, şehrin ana caddesinin karşı tarafında – batı yönünde, kale surlarına yakın bir konumda, Hrisokefalos Kilisesinin üst tarafında – hafifçe güneybatıya doğru yer almakta ve batıdan aşağıya doğru inen İskeleboz (diğer adıyla İmaret Deresi) vadisine – yani şehrin batı mahallelerine – bakmaktadır.

Bu tanım, batı suru üzerindeki söz konusu kulenin konumuyla birebir örtüşmektedir. Orta Hisar'da ve özellikle de İç Kale'de, Bordier'nin verdiği bilgi ve çizdiği plandaki kompleks ile bir şekilde özdeşleştirilebilecek başka bir kilise (veya dinî yapı kompleksi) hatırlamıyorum. Bu bağlamda, alternatif bir versiyon olarak başka bir kompleksten bahsetmek bile zor olacaktır.

Ne yazık ki, bu kule, Bordier'nin tasvir ettiği Aziz Giorgi kompleksinden günümüze ulaşan tek yapı gibi görünmektedir. Sadece, Türk araştırmacı Murat Dursun Tosun tarafından sağlanan[5] ve 1920-1923 yılları arasında hazırlanmış bir şehir planında, kulenin yakınında – doğu yönünde, Mektep binası (o dönemde *Fatih İlk Kız Mektebi*) ile ana cadde arasında – isimsiz olarak gösterilmiş, uzatılmış formda eski bir yapı kalıntısı işaretlenmiştir (Görsel 8). Planı hazırlayan kişi, bu kalıntıyı şehrin surları gibi kırmızımsı bir renkle göstermiştir. Bu verilerle söz konusu yapının ne olduğu elbette ki kesin olarak belirlenemez.

[5] Saygıdeğer Murat Dursun Tosun'a bu katkısından dolayı içtenlikle teşekkür etmek isterim.

Ayrıca, Henry Finnis Bloss Lynch'in 1898 tarihli Trabzon kalesi planında ("Plan of the Ancient Fortifications of Trebizond"), kompleksin bulunduğu alanda, kulenin çevresinde, yazarın ifadesiyle bir duvar kalıntısının (Remains of a wall) görüldüğü ve bunu 13 numara ile işaretlediği belirtilmektedir (Lynch, 1901: harita, s. 12-13 arasında). Bu duvar kalıntılarının neye ait olduğu ise bilinmemektedir. Buna ek olarak, 1933 yılında Hrisantos da kalenin ve çevresinin topoğrafik haritasında aynı nesneyi (λείψανα τείχους) aynı numara ile göstermiştir (Χρύσανθος, 2007: harita «Τοπογραφικός χάρτης της εντός και [...]»).

1920-1923 yıllarına ait plan ile Lynch'in haritasında kaydedilen kalıntıların aynı olup olmadığı kesin bir şekilde söylenemez. Buna karşılık, Hrisantos'un hazırladığı haritanın, küçük değişikliklerle, Lynch'in planının Yunanca bir versiyonu olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bugüne kadar, bildiğim kadarıyla, bu bölgede herhangi bir arkeolojik kazı yapılmamıştır. Yine, XIX–XX. yüzyıllara ait bana ulaşan kaynaklarda burada başka bir tarihî yapının varlığına dair bir belge bulunmamaktadır.

Tüm bu veriler, yüksek bir ihtimalle, Bordier'nin çiziminde yer alan kompleksin diğer yapılarının – kilisenin, çan kulesinin ve yardımcı binaların – Gürcülerin bölgeden ayrılmasından XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçen zaman zarfında yıkılmış olduğunu göstermektedir. Bu özel konuya ise, imkânlar ölçüsünde, başka bir çalışmada daha kapsamlı bir şekilde değinmeyi planlıyorum.

Söz konusu kule ise, Trabzon *Ortahisar Halk Eğitim Merkezi ve Akşam Sanat Okulu*'nun (eski ve halk arasında hâlâ bilinen adıyla: *Gâzî Paşa İlkokulu*, diğer adıyla *Mekteb-i Rüşdî*), *Şehit Refik Cesur Caddesi* üzerindeki arka bahçesinde, küçük bir spor sahası ve otopark olarak kullanılan alanın köşesinde yer almaktadır (Görsel 7). Koordinatları: 41°00'07.3"N 39°43'07.7"E'dir.

Trabzon'un surlarla çevrili şehir bölgesi ve içindeki anıtların incelenmesi sırasında, bu kule de araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. 1916 yılında Fyodor Uspenski, bu kuleyi (daha doğrusu içinde düzenlenmiş olan küçük şapeli) keşfetmiş ve ona *Дворцовая церковь* veya *Придворная церковь* adını vermiştir (Görseller 9, 10, 11) (ayrıntılı bilgi için aşağıya bakınız). Bryer ve Winfield ise, yapının planı ve formuna dayanarak burayı bir *Exedra* olarak tanımlamaktadırlar (Bryer, Winfield, 1985: 186-187).

Anlatımı, dikkate değer bir hususun üzerinde yoğunlaştırarak sürdürmeyi arzu ediyorum. Trabzon Metropoliti Ioannes (sivil ismiyle Ioseph Lazaropoulos; tahminen 1310–1369), "Sinopsis" adlı eserinde, İç Kale'den Orta Hisar'a açılan küçük bir kapıdan söz etmektedir: «[...] ἐκ τῆς μικρᾶς πύλης τῆς ἀκρογωνιαίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ καλουμένου Λιμνιώτου ἐξιὼν τῆς κόρτης [...]» (Rosenqvist, 1996: 316). Bu kayıtta bilhassa dikkat çeken unsur, kapının adıdır: *Limnialı Aziz George Kapısı*.

Raymond Janin, bu kapı üzerinde yaptığı değerlendirmede, ismine dayanarak burada bir kilisenin (şapelin) var olduğunu düşünmektedir ki, bu da oldukça mantıklıdır. Janin, kapıyı İç Kalenin kuzeydoğu köşesinde konumlandırıyor ve şapel hakkında ise «La chapelle pouvait d'ailleurs se trouver dans le palais, car l'empereur, sortant de la κόρτη pour se render à la Chrysoképhalos, passait par sette porte» diyordu (Janin, 1975: 261).

Kapının isminin, adını aldığı bir kiliseden türemiş olduğu yönündeki görüş, elbette tamamen kabul edilebilirdir. Ancak, Janin'in söz konusu şapelin konumunu belirlerken, kanaatimce bir güçlük ortaya çıkmaktadır. Şayet imparatorun hareket yönünü (*κόρτη*'den, daha doğrusu söylemek gerekirse, saraydan Hrisokefalos'a doğru) dikkate alırsak, başlangıç noktası saraydır. İmparator saraydan çıkar, *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı*'ndan geçer ve kraliyet yolu boyunca *Hrisokefalos Katedrali*'ne yönelir. Bu durumda, kapıyı geçtikten sonra karşılaşılan bir yapının, kapıya adını vermesi gerekir; kapıya

varmadan, kapının gerisinde kalan bir yapının değil. Bu nedenle kanaatimce, *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı*'na adını veren kilise, sarayın içinde veya genel anlamda *κόρτη*'de (İç Kale'de) değil, kapının hemen dışında, fakat doğrudan yakınında – *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı* ile *Hrisokefalos Katedrali* arasında – bulunuyordu.

Bu şekilde konumu belirlenen *Limnialı Aziz Giorgi Kilisesi*, saray kilisesiyle özdeşleştirilmedikçe (ki saray kilisesinin İç Kale dışında yer almış olamayacağını varsayıyoruz), o takdirde saray kilisesi İç Kale içinde ayrı bir yapıda aranmalıdır.

Bu bağlamda dikkat çekici bir aday, Bryer ve Winfield'ın 1969 yılında hazırladığı №44 numaralı plan üzerinde, İç Kale'nin güney uç noktasında, IV. Ioannes Kulesi'nde (diğer adıyla *Kule Boyu*) işaretlenen 16 numaralı yapı olabilir (Bryer, Winfield, 1985: 194–195. sayfalar arasında). Daha ileri bir varsayım da yapılabilir: Saray kilisesi, Ioannes Kulesi'nin inşasından sonra, belirli bir sebebe dayanarak, (bu durumda *Limnialı Aziz Giorgi*'den) buraya – kule içine – taşınmış olabilir. Ne var ki, tüm bu ileri sürülenler artık tamamen spekülatif bir varsayım olmaktan öteye geçemez. Bu arada şunu da eklemeliyim ki, Bryer ve Winfield da planlarında işaretledikleri bu yapıyı sadece tahmini bir şapel (perhaps the chapel) olarak nitelendirmişlerdir (Bryer, Winfield, 1985: 194). Ne o dönemde ne de günümüzde, bu konuda somut bir veri bulunmamaktadır. Ayrıca belirtilmelidir ki, Bryer ve Winfield'ın bu noktada şapel olduğunu varsaymaları, Uspenski'nin hatalı bilgisini doğrudan ve sorgulamadan kabul etmelerinin bir sonucudur (bununla ilgili detaylı açıklama aşağıda verilecektir). Dolayısıyla, gerçekte Ioannes Kulesi içinde bir şapelin bulunduğuna dair herhangi bir kesin kanıt mevcut değildir.

Bryer ve Winfield, Trabzon'daki kiliseler listesinde *Limnialı Aziz Giorgi [Kilisesi]*'ni (St. George of the Limnians) 83 numarayla göstermiştir. Bu da onların, kapının isminin kiliseden türediğine dair Janin'in mantıklı görüşünü kabul ettiklerini ve kaynak olarak da doğrudan Janin'e atıfta bulunduklarını göstermektedir (Bryer, Winfield, 1985: 225, dn. 326). Bryer ve Winfield, *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı*'nın konumuna ilişkin çeşitli olasılıkları ayrıntılı olarak tartışmış ve sonunda Janin'in görüşünü tercih etmişlerdir (Bryer, Winfield, 1985: 194-195). Hazırladıkları İç Kale planında (№44) bu kapı, ayırıcı duvarın kuzeydoğu kısmında 5 numarayla işaretlenmiştir. Her ne kadar bir yerde kapıyı kuzeybatıda da göstermiş olsalar („the Gate of St. George of the Limnians in the northwest corner") (Bryer, Winfield, 1985 185, dn. 59) da, bu durum muhtemelen bir teknik hata olarak değerlendirilmelidir.

Bordier'nin *Aziz Giorgi Kilisesi* hakkındaki kaydının, *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı* (ve *Kilisesi*) ile olası bağlantısı veya özdeşliği meselesi, yukarıda adı geçen yazarlar tarafından ele alınmamıştır. Kaynakların yetersizliği ve öte yandan sahada özel çalışmaların yapılmamış olması nedeniyle, bugün bu konuda kesin bir hüküm vermek güçtür. Ancak, Gürcülere ait *Aziz Giorgi Kilisesi* ile *Limnialı Aziz Giorgi Kilisesi*'nin özdeşliği ihtimali, kanaatimce en azından dikkate değer bir çalışma konusu oluşturmaktadır. Eğer, kapının hemen yanında veya Janin'in de mümkün gördüğü şekilde saray alanı içinde Aziz Giorgi adını taşıyan bir kilise bulunmuyorsa, o zaman Bordier'nin sözünü ettiği *Gürcülerin Aziz Giorgi Kilisesi*, bana göre, bu kapının adını veren kilisenin kimliklendirilmesi ve kısmen de yerinin tespiti için en uygun, hatta belki de tek adaydır. Gerçekten de, Gürcülere ait kilisenin tahmini konum noktasından *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı'na* olan doğrudan mesafe yaklaşık 70–80 metreyi aşmamaktadır; kilise kompleksinden günümüze ulaşan tek kalıntı olan kuleden ise yaklaşık 100-110 metre uzaklıktadır. Böylesine dar bir alanda, yan yana iki ayrı *Aziz Giorgi Kilisesi*'nin bulunması – hem de her ikisinin aynı azize adanmış olması – kanaatimce pek olası değildir. Bu sebeple, *Gürcülerin Aziz Giorgi Kilisesi*'nin, *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı* ile doğrudan ilişkilendirilmesi gerektiği yönündeki varsayım, hem mekânsal yakınlık hem de kaynak verileri açısından desteklenmektedir.

Gürcülere ait kilisenin – Bordier'nin tasvir ettiği kompleksin ana kilisesinin – olası konumuna gelince, kanaatimce, bu yapı *Gazi Paşa İlkokulu*'nun yakınlarında, hatta belki doğrudan onun bulunduğu yerde aranmalıdır. Mevcut bilgilere göre, bu okul binası XIX. yüzyılda, Sultan Abdülaziz'in saltanatı döneminde (hükümdarlık yılları: 25.06.1861 – 30.05.1876), dönemin Trabzon valisinin konağı olarak kullanılmıştır. Kısa bir süre sonra, Emin Muhlis Paşa'nın ilk valilik döneminde (1862–1864) burada bir *Mülk-i Rüştiye* açılmıştır (Albayrak, 2008: 312) (Görsel 12). Hüseyin Albayrak, konağın hangi paşaya ait olduğunu açıkça belirtmemektedir; ancak söz konusu sultanın saltanat yılları ve onu takip eden paşanın görev başlangıç yılına dayanarak, burada bir konağın 1861 yılı itibarıyla var olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu konağın tam olarak ne zaman inşa edildiği ve daha önce burada bir kilise bulunuyorsa, onun hangi tarihte yıkıldığı ise kesin olarak tespit edilememektedir. Joseph Pitton de Tournefort'un Doğu seyahati sırasında, 1701 yılında Trabzon'da bulunduğu dönemde yaptığı şehir manzarasında, batı kulesi açık bir şekilde görülmektedir; ancak kulenin hemen altında, biraz sağında tasvir edilen kilise tipi yapı (ve minare) (Tournefort, 1717: 79) ile Bordier'nin sözünü ettiği *Gürcülerin Aziz Giorgi Kilisesi*'ni özdeşleştirmek, bana göre, bir ölçüde spekülatif olur. Buna rağmen, böyle bir varsayımın cazibesi yüksektir; dolayısıyla bu hipotezin spekülatif doğası göz ardı edilirse, XVIII. yüzyılın başlarında burada hâlâ bir kilisenin mevcut olduğu ve bu kilisenin camiye çevrilmiş olduğu sonucuna varılabilir. Söz konusu yapı boyut itibarıyla büyük görünmemektedir; bu durum XV. yüzyılda Bessarion'un (1403–1472) saray kilisesinin ölçeğine ilişkin verdiği bilgiyi (Bessarion, 2019: 198-201) desteklemekte ve ayrıca Bordier'nin çiziminde tasvir edilen kilisenin *Hrisokefalos*, *Aziz Eugenios* ve *Ayasofya* gibi büyük Trabzon kiliselerine kıyasla daha küçük boyutlu olduğunu göstermektedir.

Burada geliştirilen varsayımın doğru olması durumunda, küçük ve işlevsiz ölçüleri nedeniyle (ve muhtemelen belirli ideolojik gerekçelerle de) bu kilisenin daha sonra yıkıldığı ve yerine Trabzon Valisinin konağının inşa edildiği söylenebilir. Bu değişimin, XIX. yüzyılın 1850–1860'lı yıllarının başında gerçekleşmiş olması gerekir; çünkü bu dönemde burada söz konusu konak zaten mevcut bulunmaktaydı.

Tüm anlatılanlara dayanarak – mevcut aşamada belirlenen koşullar çerçevesinde (mümkün olan yerlerde kaynakların gösterilmesiyle, diğer durumlarda ise dışlama yöntemi ve mantıksal akıl yürütme yoluyla) – kanaatimce, *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı*'nın adını aldığı yapı, Bordier'in Trabzon'da bulunduğu dönemde Gürcülerin mülkiyetinde bulunan *Aziz Giorgi Kilisesi* olmalıdır. Bu kilise, büyük ihtimalle günümüzde *Gazi Paşa İlkokulu*'nun bulunduğu yerde yer almaktaydı. Söz konusu kule ise, aynı okulun arka bahçesinde, günümüze yalnızca kalıntı hâlinde ulaşabilmiştir.

Yukarıda bir yerde, ters bir bakış açısıyla da olsa, *Saray Kilisesi* ile *Limnialı Aziz Giorgi Kilisesi* arasında olası bir özdeşlik ihtimaline değinmiştim. Bu, ancak saray kilisesinin mutlaka İç Kale içinde aranmayacağı bir senaryoda mümkün olabilirdi. Bu bağlamda, özellikle Uspenski'nin verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Uspenski, *Дворцовая церковь*, ya da *Придворная церковь* adını, İç Kale ile Orta Hisar arasında, batı köşede bulunan ve yukarıda sözü edilen kulede düzenlenmiş olan küçük bir şapele vermektedir. Şimdi, 1916 yılında hazırladığı ikinci rapordan bu konuda uzun bir alıntı aktarıyorum:

«Наиболѣе любопытнымъ фактомъ, что касается Трапезунта, слѣдуетъ признать остатки церковнаго зданія въ цитадели города, гдѣ въ настоящее время пустыня и безлюдье и гдѣ любопытствующій археологъ теряется въ лабиринтѣ старыхъ развалинъ времени царей Комниновъ и турецкихъ между ними и надъ ними пристроекъ. Можно думать, что въ тѣхъ остаткахъ, о которыхъ мы намѣрены говорить, сохранилось указаніе па придворную церковь. Пока въ цитадели или въ старомъ кремлѣ не произведено раскопокъ, которыя будутъ очень затруднены массой камня и щебня и новыми турецкими постройками, небольшой уголокъ, покрытый стѣнными росписями и представляющій собой часть домашней церкви въ верхнемъ зтажѣ зданія, заслуживаеть особеннаго вниманія. Тѣмъ болѣе безотлагательна необходимость по возможности

изучить эту руину, что упавшій сводъ и открытая съ трехъ сторонъ всѣмъ вѣтрамъ и стихіямъ поверхность стѣны, покрытая живописью, доживаетъ свой вѣкъ и не сегодня-завтра можетъ потерять и послѣдніе слѣды росписи» (Успенскій, 1916: 1657).

Uspenski, bu kiliseyi aynı şekilde 1929 yılında yayımlanan «Очерки из истории Трапезундской империи» adlı eserinde de anmaktadır (Успенский, 1929: 7, 42, 157). Ancak ne bu çalışmasında ne de daha önceki araştırmalarında, söz konusu kiliseye bu ismi hangi kaynağa dayanarak verdiği belirtilmemiştir. Buradan şu sonuç çıkarılabilir ki, Uspenski'nin bu adlandırması, doğrudan kendi kişisel görüşüne dayanmaktadır. Bu görüş, büyük ölçüde kilisenin konumuna (İç Kale'ye doğrudan bağlı; Uspenski tarafından tamamen İç Kale sınırları içerisinde ve saraya yakın olarak tasavvur edilen) ve alanda yaptığı incelemeler sonucu elde ettiği verilere (örneğin fresk kalıntıları, muhtemelen kraliyet ailesi üyelerine ait betimlemeler ve ilgili yazıtlar) dayanmaktadır. Dahası, Uspenski burada, söz konusu kulede, erken dönem Büyük Komnenos hanedanına ait bir nekropolün bulunduğunu dahi öne sürmüştür (Успенский, 1929: 34, 42; Ayrıca bkz: Bryer, Winfield, 1985: 184; Цыпкина, 2021: Görseller 29-32).

Aynı terimi (*Дворцовая церковь*) Rus bilimsel seferinin diğer üyeleri de kullanmaktadır – N. B. Baklanov, N. Makarenko ve N. D. Protasov – ki bu durum, büyük ölçüde Uspenski'nin otoritesine ve etkisine bağlanabilir (Успенскій, 1918: 217, 219, 222, 236, 237).

Bununla birlikte, şu da kayda değerdir ki, Uspenski, «Отчетъ о занятіяхъ въ Трапезунтѣ лѣтомъ 1917 г.» adlı eserinde, kulede düzenlenmiş kiliseyi anlatırken, bu kulenin konumunu iki kez hatalı şekilde belirtmiştir: Önce, İç Kale'nin güneybatı köşesinde olduğunu yazmaktadır ("Болѣе подробному изученію въ кремлѣ подверглась угловая, юго-западная башня, сохранившая въ себѣ остатки церкви и живопись"); ardından ise, güneydoğu köşe kulesinden söz etmektedir ("юго-восточная угловая башня кремля") (Успенскій, 1918: 236). Aynı raporun sonraki sayfalarında da yine hatalı olarak İç Kale'nin güneybatı köşe kulesine atıfta bulunmaktadır (Успенскій, 1918: 237, 238).

Bu kulenin İç Kale'nin bir parçası olarak değerlendirilmesi yönündeki Uspenski'nin görüşü, her ne kadar kule kesin olarak Orta Hisara ait olsa da, belirli bir bakış açısından (İç Kale'ye yakınlık ve içerisinde saray kilisesinin varlığı gibi hususlar göz önüne alındığında) kısmen kabul edilebilir görünmektedir. Ancak kulenin konumu hakkında yukarıda aktarılan alıntılarda, Uspenski'nin açık bir hata yaptığı da ortadadır. Bu teknik nitelikte bir hata gibi görünen yanlışlık, Uspenski tarafından 1929 yılında düzeltilmiştir; zira o tarihte artık kuleyi İç Kale'nin kuzeyinde konumlandırmaktadır: "Во время занятий в трапезунтском кремле в 1916-1917 гг. мною было обращено внимание на северную башню кремля, которая сохранила следы древней церкви с остатками живописи" (Успенский, 1929: 34).

Uspenski'nin bu erken dönem hatası ve buna dayalı olarak daha sonra diğer yazarlar (bu bağlamda özellikle David Talbot Rice) tarafından yapılan yanlışlar, Anna Tsypkina tarafından da dikkatle tespit edilmiştir. Ancak, söz konusu hatanın kaynağını belirtirken Tsypkina yine de temkinli bir dil kullanmaktadır: "Говоря о Дворцовой церкви, Д. Тальбот Райс пошел по ложному следу, на который его, возможно, натолкнула случайная ошибка Ф. И. Успенского" (Цыпкина, 2021: 122). Oysa kesin bir şekilde ifade etmek mümkündür ki, Talbot Rice'ın ve ardından Bryer ile Winfield'ın bu hatalı değerlendirmeleri doğrudan Uspenski'nin bu kasıtsız yanlışına dayanmaktadır.

Bryer ve Winfield da, Uspenski'nin ifadesine dayanarak, şapeli İç Kale'nin güneyinde yer alan *Kule Boyu*'na yerleştirmişlerdir (Bryer, Winfield, 1985: 184); bu, №44 planında işaretlenmiş olan 16 numaralı yapı olmalıdır. İlginçtir ki, Bryer ve Winfield kaynak olarak doğrudan Uspenski'nin 1929 tarihli eserinin 34–42. sayfalarını göstermektedirler (Bryer, Winfield, 1985: 184, dn. 56; ayrıca bkz. s. 185, dn. 60). Bu durum şaşırtıcıdır; zira Uspenski, söz konusu eserinde eski hatasını zaten düzeltmişti. Bryer ve Winfield,

Saray Kilisesi'ni (Palace Chapel) 55 numarayla ayrıca tanımlamışlar ve Uspenski tarafından saray kilisesi olarak kabul edilen yapıyı (yani, içerisinde kilise düzenlenmiş olan kuleyi) o dönemde mevcut kalıntılara dayanarak ayrıca değerlendirmişlerdir. Daha önce de belirttiğim gibi, bu yapıya yarı dairesel formu nedeniyle *Exedra* adını vermişlerdir (Bryer, Winfield, 1985: 186-187). Dolayısıyla, Uspenski'nin "kuzey kulesi" adlandırmasıyla tarif ettiği yapı ve içerisindeki saray kilisesi ile Bryer ve Winfield'ın tanımladığı *Exedra* ve onların №55 numaralı objesi, gerçekte aynı anıtı ifade etmektedir. Buna ek olarak, Bryer ve Winfield, №41 numaralı *Christ (Χριστός)* adını taşıyan yapıyı da *Saray Kilisesi* ile özdeşleştirmektedirler (Bryer, Winfield, 1985: 206, 215); ancak mevcut veriler ışığında, bu eşleştirme yanlış görünmektedir.

Devam etmek gerekirse, Uspenski'nin saray kilisesinin konumuna ilişkin olarak, yukarıda defalarca değinilen batı suru üzerindeki kulede bulunduğuna dair görüşü, dikkate değer görünmektedir. Ancak kanaatimize göre, saray kilisesi doğrudan bu kulede değil, Uspenski'nin düşündüğü gibi, fakat burada bir zamanlar mevcut olan ve 1609 yılında bizzat tanık Bordier tarafından kaydedilen ve işaretlenen kompleksin ana kilisesinde bulunmaktaydı. Söz konusu dini kompleksin – ki bu kompleksin bir parçası da kuleydi – konumuna dair Bordier'nin verdiği bilgi, Uspenski'nin döneminde henüz bilinmiyordu. Bordier tarafından bahsedilen kilisenin yerini başka şekilde belirlemesi Uspenski için mümkün değildi. Nitekim, o dönemde bu bölgede herhangi bir arkeolojik kazı da yapılmamıştı. Kaldı ki, böyle bir kazı gerçekleştirilseydi bile, belirgin ve anlamlı kalıntılar bulunup bulunmayacağı şüpheliydi; dolayısıyla Uspenski'nin bu yönde bir değerlendirme yapıp yapamayacağı da belirsizdi. Bu nedenle, o dönemde yalnızca kompleksin günümüze kalan tek yapısı olan kuleye dayanarak saray kilisesini araması ve kulede tespit ettiği şapel kalıntılarına dayanarak buradaki küçük ibadet mekânını saray kilisesi olarak kabul etmesi tamamen doğaldır. Ancak mevcut verilerin birleştirilmesi sonucunda anlaşılmaktadır ki, Uspenski'nin *Saray Kilisesi* olarak tanımladığı bu yapı, aslında Bordier'nin bahsettiği ve o dönemde Gürcülerin mülkiyetinde bulunan *Aziz Giorgi Kilisesi*'dir. Kule ve onun içerisinde kurulan şapel ise, Fransız diplomatın söz konusu kilisenin bitişiğinde işaretlediği yapılardan biridir. Başka türlü düşünmek, yani Trabzon'daki Komnenos hanedanının – Bizans imparatorluğu iddiasında bulunan bir hanedanın – saray kilisesini işlevi değiştirilmiş eski bir kulenin üzerine alelacele inşa edilmiş bir mekâna kurduklarını varsaymak, oldukça inandırıcılıktan uzak görünmektedir.

Bu şekilde bir kimliklendirme yapılırken, kulenin içindeki şapelde Aziz Eugenios'a ait bir freskin (Bkz. Цыпкина, 2021: Görseller 18-19, 21, 22-28) bulunması da bir engel teşkil etmemektedir. Bu durum yalnızca şapelin Aziz Eugenios'a adanmış olduğunu gösterebilir; ancak bu durum, kompleksin ana kilisesinin – saray kilisesinin – Aziz Giorgi adını taşımasını hiçbir şekilde engellemez.

Araştırmanın temel sonuçları şu şekilde özetlenebilir: Bordier'nin 1609 yılında işaret ettiği *Gürcülerin Aziz George Kilisesi*, Orta Hisar'ın en güneybatı ucunda, İç Kale'ye yakın bir konumda yer almaktadır. Bu kilise, *Limnialı Aziz Giorgi* adını taşıyordu ve bulunduğu konum dikkate alındığında, zamanla İç Kale'den Orta Hisar'a açılan kapıya – *Limnialı Aziz Giorgi Kapısı*'na – adını vermiştir. Bu kapı, XIV. yüzyılda, Lazaropoulos döneminde ve ondan daha önce, 1223 yılı olaylarının anlatımı sırasında, zaten bu adla bilinmekteydi. Bu durum, kapının adını aldığı kilisenin biraz daha erken bir dönemde mevcut olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Uspenski'nin saray kilisesinin konumu hakkındaki görüşünü düzeltilmiş biçimde ele alırsak, bu kilisenin, *Limnialı Aziz Giorgi*'nin adını taşıması, Komnenos hanedanının egemenliğinin ilk dönemlerine kadar uzanmalıdır. Saray kilisesinin Limnialı Aziz Giorgi'nin adına adanmış olması tesadüfi veya şaşırtıcı değildir. Limnia, imparatorluğun batıdaki uç sahil bölgesi olmasının yanı sıra, Trabzon imparatorlarının güvenilir dayanak noktasıydı. Uspenski de Limnialılar hakkında adil bir şekilde şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Они [Limnialılar, B. G.] имели первостепенное значение не только в военной, но и в политической и церковной истории Трапезунда (Успенский, 1929: 98). Büyük ihtimalle günümüz Samsun ili sınırları içerisinde yer alan Limnia, Gürcü kaynaklarında da (örneğin Basili Ezosmodzğvari,

Ioane Şavteli, XII.-XIII. yy.) – ლიმონი (Limoni) ve ლიმონა (Limona) adıyla – iyi bilinen bir yerleşim yeri ve hem de idarî bir bölgeydi. Şehrin batı surları yanında *Limnialı Aziz Giorgi*'nin adını taşıyan bir saray kilisesinin varlığı, ideolojik ve sembolik anlamlar taşımış olmalıdır. Aziz Giorgi'nin Komnenos sarayında ve genel olarak Trabzon'da, şehrin koruyucu azizi Aziz Eugenios kadar saygı gördüğü anlaşılmaktadır. Burada hatırlatmak gerekir ki, *Georgios* ismi kraliyet ailesi içerisinde kullanılan bir isimdi. Ayrıca Ayasofya Kilisesi'nden tanınan ve Grigory Gagarin tarafından kopyalanan I. Manuel'in[6] (1238–1263) freskinde (Гагарин, 1897: XXV), imparatorluk giysileri üzerinde batıya dönük ve ejderha öldüren Aziz Giorgi tasvir edilmiştir (Walter, 1976: 70)[7].

Komplekse yeniden dönecek olursak: Osmanlılar tarafından Komnenos yönetiminin devrilmesinden sonra, kilise muhtemelen bir süre faal olmamış olabilir ve Katolikler ona tam da bu durumda sahip olmuşlardır. Kilisenin katolikler tarafından kurulmasını aktaran Bordier'in bilgisi bizce biraz abartılmış ve bunun temeli de yukarıda anlatılan sebep olmalı.

References/გამოყენებული ლიტერატურა/Kaynakça

Actes d'Iviron. (1990). *Actes D'iviron*, T. 2: du milieu du XIe siècle à 1204, Archives De L'athos XVI, Èdition Diplomatique par Jacques Lefort, Nicolas Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, avec la collaboration de Vassiliki Kravari et d'Hèlène Mètrèvèli, P. Lethielleux.

Albayrak, H. (2008). *Trabzon Milli Eğitim Tarihi*, C. 1, T.C. Trabzon Valiliği.

Bessarion. (2019). Encomium on Trebizond, *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*, Edited and Translated by Scott Kennedy, Harvard University Press.

Bordier, J. (1609). *Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier, écuyer de Jean de Gontaut, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople*. (1604-1612), Bibliothèque Nationale de France. Département des Manuscrits. Français 18076.

Bordier, J. (1888). *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron, baron de Salignac : 1605 à 1610*, relation inédite, précédée de La Vie du Baron de Salignac / par le Comte Théodore de Gontaut Biron, Honoré Champion / Cocharaux Fréres.

Bordier, J. (1935). Relation d'Un Voyage en Orient par Julien Bordier, écuyer de Jean Gontaut, Baron de Salignac, ambassadeur à Constantinople, (1604 - 1612), Livre Ve. *Αρχείον Πόντου,* T. 6, Τυπογραφείον "Εστία".

Bryer, A., Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. V. 1. Dumbarton Oaks Publications.

de Obaldia, V. R. (2019). Santa Maria della Purificazione: the First Capuchin Church in the Black Sea Region. *Eurasian Studies*, v. 17, issue 1. Brill.

[6] Gagarin'in freskte tasvir ettiği imparator, hatalı biçimde III. Manuel ile özdeşleştirilmiştir.

[7] Kayda değer bir husus da şudur ki, I. Manuel'in ikinci oğlu ve 1266–1280 yılları arasında devletin yönetimini üstlenen imparator da *Georgios* ismini taşımaktaydı.

Гагарин, Г. (1897). *Собрание византийских, грузинских и древнерусских орнаментов и памятников архитектуры*. Экспедиция заготовления государственных бумаг.

Janin, R. (1975). *La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin. 2: Les églises et les monastères des grands centres Byzantins: (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, l'Institut Français d'Etudes Byzantines.

Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia : Travels and Studies*, V. I, Longmans, Green and Co.

Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, Π. (2011). *Τραπεζούς : η Πόλη στο Φως του Πολιτισμού της : ιστορία, κοινωνία, μνημεία, αρχιτεκτονική*, University Studio Press. (Papadopoúlou-Symeonídou, P., *Trapezoús : i Póli sto Fos tou Politismoú tis : istoría, koinonía, mnimeía, architektonikí*).

Rosenqvist, J. O. (1996). *The Hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154 : A critical edition with introduction, translation, commentary, and indexes*, Acta Universitatis Upsaliensis.

Tournefort, J. P. (1717). *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant L'Histoire Ancienne & Moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des Frontieres de Perse & de l'Asie Mineure. Avec Les Plans de Villes & des Lieux considerables; Le Genie, les Moeurs, le Commerce & la Religion des differens Peuples qui les habitent; Et l'Explication des Médailles & des Monumens Antiques. Enrichie de Descriptions & de Figures d'un grand nombre de Plantes rares, de divers Animaux : Et plusieurs Observations touchant l'Histoire Naturelle / Par M. Pitton de Tournefort, Conseiller du Roy, Academicien Pensionnaire de l'Academie Royale des Sciences, Docteur en Medecine de la Faculté de Paris, Professeur en Botanique au Jardin du Roy, Lecteur & Professeur en Medecine au College Royal,* T. 3, Anisson et Posuel.

Успенскій, Ф. (1916). Второй отчетъ о занятіяхъ въ Трапезунтѣ и окреотностахъ, Извлеченія изъ протоколовъ засѣданій Академіи, *Извѣстія Императорской Академіи Наукъ*. VI серія, том 10, выпуск 17.

Успенскій, Ф. (1918). Отчетъ о занятіяхъ въ Трапезунтѣ лѣтомъ 1917 г., *Извѣстія Россійской Академіи Наукъ*. VI серія, том 12, выпуск 5.

Успенский, Ф. (1929). *Очерки из истории Трапезунтской империи*. М.: Издательство Академии наук СССР.

Цыпкина, А. (2021). *Русские Научные Экспедиции в Трапезунд (1916, 1917 гг.)*, Алетейя.

Walter, Ch. (1976). The Significance of Unction in Byzantine Iconography. *Byzantine and Modern Greek Studies*. V. 2. Basil Blackwell.

Χρύσανθος (2007). *Η Εκκλησία Τραπεζούντος*, Ανατυπωσισ εκ του Τεταρτου και Πεμπτου Τομου του Αρχειου του Ποντου, Γ' Έκδοση, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών. (Chrýsanthos, *I Ekklisía Trapezoúntos*, Anatyposis ek tou Tetartou kai Pemptou Tomou tou Archeiou tou Pontou, G' Ékdosi, Epitropí Pontiakón Meletón).

Görseller:

Görsel 1. Trabzon planı, Bordier, 1609. Bibliothèque nationale de France.

Görsel 2. Çan kulesi, kule ve yardımcı yapılarla birlikte Trabzon'daki Aziz Giorgi Gürcü Kilisesi. 1609 tarihli Bordier planından detay.

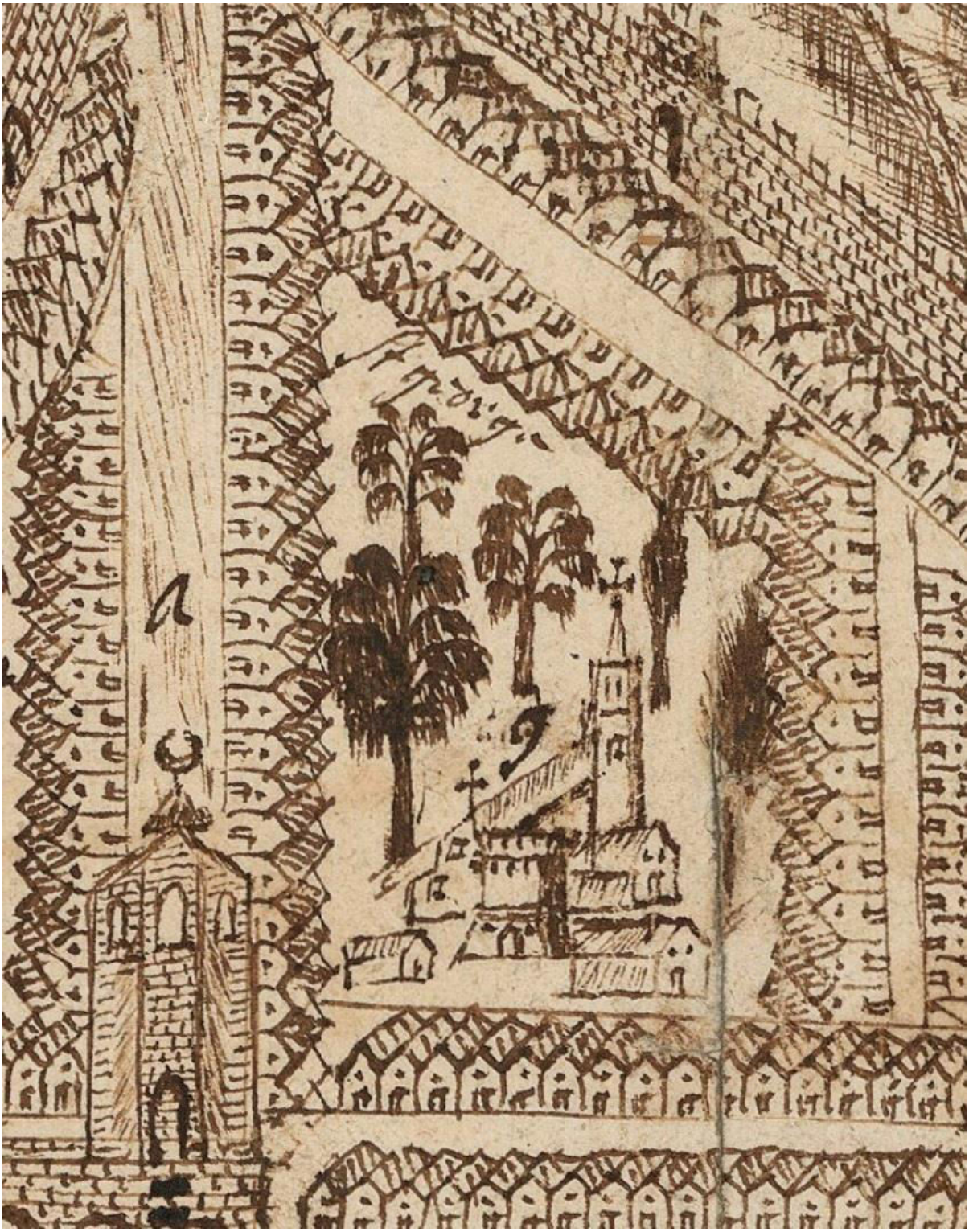

Görsel 3. Trabzon iç kalesinden bir yapı, A. A. M. Bryer, 1972. The Courtauld.

Görsel 4. İç kalenin havadan görünüşü. Sol köşede Kule ve Gazi Paşa İlkokulu'nun bir bölümü görülmektedir, 1980. Osman N. Kardeş, Eski Fotoğraflarda Trabzon, Albüm 5, s. 118.

Görsel 5. Güneybatıdan Kule Şapeli, F. Uspenski, 1916/1917. Цыпкина, 2021: Res. 7.

Görsel 6. Kuzeybatıdan Kule kalıntıların şu anki durumu, Levan Gabeçava, 17.11.2023. Lazeti Araştırma Merkezi arşivi.

Görsel 7. Gazi Paşa İlkokulu'nun arka bahçesindeki Kule Şapeli kalıntıları (doğudan görünüm), Bakur Gogokhia, 17.11.2023. Lazeti Araştırma Merkezi arşivi.

Görsel 8. 1920–1923 tarihli Trabzon planından detay. Batı surları ve ortadaki Ayırıcı Duvar. Gazi Paşa İlkokulu'nun (plan üzerinde; Fatih İlk Kız Mektebi) sağında tanımlanamayan bir yapının kalıntıları; solda ise yarım yuvarlak olarak gösterilen Kule. Murat Dursun Tosun arşivi.

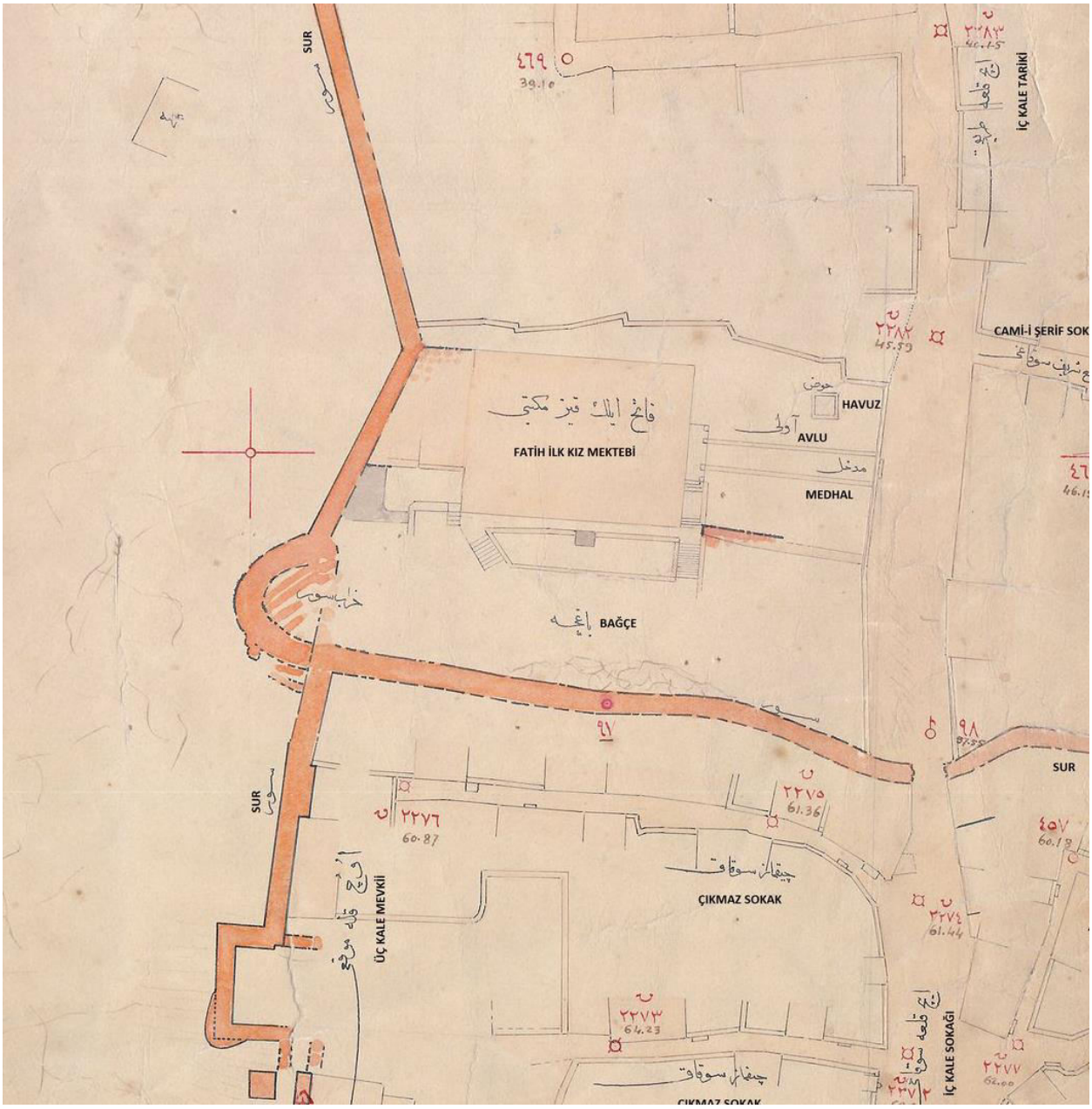

Görsel 9. Kule Şapeli, ikinci kat, Kuzeyden görünüş, 1916. Trabzon'daki Rus Bilimsel Araştırma Seferi. Цыпкина, 2021: Res. 8.

Görsel 10. Doğudan Kule Şapeli, F. Uspenski, 1916/1917. Trabzon'daki Rus Bilimsel Araştırma Seferi. Цыпкина, 2021: Res. 13.

Görsel 11. Kule Şapelinin iç kısmı, birinci kat, 1916/1917. Trabzon'daki Rus Bilimsel Araştırma Seferi. Цыпкина, 2021: Res. 17.

Görsel 12. İç kalenin batı surları, Kule ve sol tarafta Gazi Paşa İlkokulu. Tarihi ve fotoğrafçısı bilinmiyor. Fotoğraftan detay. The Courtauld.